

תגובות

דברי תגובה לביקורת של ראובן שפירא על הספר הקיבוץ על דרכים מתפצלות,
סוציולוגיה ישראלית, יב(2), עמ' 506-510

מנחם טופל

הדיון המדעי מתקיים ומתפתח, בין היתר, באמצעות סיקור וביקורת של ספרים אקדמיים. מקובל על הכול שביקורת זו נחוצה וחשובה, ויש לתת לה מקום מעל דפיהם של כתבי עת מקצועיים. כמו כן, ברור לכול שביקורת זו היא בגדר פרשנות אישית של אנשי מקצוע המציגים את ניתוחיהם בכללים ובסגנון אקדמיים.

מקובל שאין כותבי הספרים מגיבים לביקורת זו, וכך גם נהגנו עד כה, אך הביקורת שפורסמה בגיליון יב של סוציולוגיה ישראלית על הספר הקיבוץ על דרכים מתפצלות, שאני שותף בכתיבתו עם פרופ' אליעזר בן-רפאל, חרגה מכללים אקדמיים מקובלים ומסגנונם, ומכאן הצורך לחרוג הפעם מהמקובל ולהגיב. אני מודה למערכת על שהבינה זאת ונתנה במה לתגובה. איני מבקש להתווכח עם הניתוחים והפרשנויות המקצועיים הפזורים בסקירה, גם אם יש לי עליהם השגות רבות, משום שאפשר לראות בהן חלק מהוויכוח המקצועי הלגיטימי. תגובתי נובעת מאותן נקודות שבהן הביקורת חורגת, ולא רק בסגנונה הבוטא והיהיר, מהכללים המקובלים. ואלה הן:

1. ביקורת ספרים אקדמית אמורה להתמקד בספר הנסקר, להציג את נתוניו ולהעמיד על בסיס זה את ההתייחסות הפרשנית של המבקר (ראו לדוגמה בגיליון הקודם את דברי הביקורת של זאבשביט, נועה אפליגואסטר הרצוג). לחלופין, אפשר להתדיין עם הסופר על בסיס הטענות שבספר תוך כדי הצגתן (ראו לדוגמה בגיליון הקודם את דברי הביקורת של יגאל עילם). אלא שכאן עיקר הביקורת כלפי הספר היא שהוא אינו מציג את טענותיו של שפירא עצמו בכתביו, "ביקורת" שמאפשרת לו להציג באריכות את פרסומיו הוא. לראיה: מתוך 14 ציטוטים שבמאמר, 11 מובאים מכתביו של הסוקר. מספר השורות המוקדשות להצגת דברי הסוקר במאמריו ובספריו קרוב למספר השורות המוקדשות לספר הנסקר.
 2. שפירא מציג "עובדות" על הספר, או מתעלם מהן, בהתאם לעניינו הוא. כך למשל הוא טוען שהספר "מתבסס על מחקרים קודמים", כשברור לקורא שהספר הוא דו"ח על מחקר מעודכן שנערך לצורך ספר זה.
- דוגמה אחרת היא ההתעלמות המוחלטת של שפירא מפרק שלם שעומד במרכז הספר, "זהויות חדשות" שמו, אשר חוקר את עמדות חברי הקיבוץ עצמם. ממצאי המחקר אינם הולמים כנראה את טעמו של שפירא. העניין הוא שפרק זה, שנחקק מתודעתו, כולל גם התייחסות מפורשת למגוון צורות קיבוציות הקיימות כיום, ביניהן כמובן הקיבוץ השיתופי, התייחסות ששפירא טוען שאינה נמצאת כלל בספר. אגב, התייחסות כזאת לזרם השיתופי נמצאת גם בסיקור דיוני ועדת הסיווג וגם בחלקים נוספים של הספר.

דוגמה נוספת למגמתיות בסקירת העובדות היא תיאור ששת המאמרים שבחלק השני של הספר. כאן מופיעה הטענה שחוץ מאחד מהם, המאמרים אינם נוגעים במוקד העניין של שפירא: הארגונים הפדרטיביים (התאגדויות שמחוץ לקיבוצים או מעל לקיבוצים). בתיאור חלק זה של הספר כתוב שאלה הם "מאמרי מחקר שנועדו ללמוד על ייחודה של החוויה הקיבוצית ועל השתנותה". ואולם, לאמיתו של דבר, חמישה מתוך ששת המאמרים אינם דנים בחוויה הקיבוצית, אלא בדיוק במערכות פדרטיביות שמעל לקיבוצים ומחוץ להם, או במנהליהם כחלק מהאליטה הקיבוצית. לראיה, המאמרים הם: "שינוי אליטות בקיבוץ"; "על התנועה הקיבוצית..."; "המועצה האזורית..."; "המגזר הקיבוצי ותנועת העבודה"; "תנועות הנוער...". יש להודות שמאמרים אלה אינם טוענים כמובן את הטענות של שפירא, אלא את הממצאים ואת הטענות של החוקרים החתומים עליהם.

3. בסקירתו טוען שפירא במפורש ובמשתמע – כמו בפרסומיו הקודמים – שכל חוקרי הקיבוץ התעלמו ומתעלמים מהאליטה הקיבוצית האמיתית מתוך פחד או מתוך אינטרס, וכך גם הפעם. טענה זו מופרכת בעליל כשמדובר בכותבי הספר: פרופ' אליעזר בן-רפאל הוא חוקר עירוני ששמו הולך לפניו בארץ ובעולם, והוא אינו תלוי תלות כלשהי באליטה קיבוצית מכל סוג. טענה זו מופרכת גם בנוגע אלי, שפרסמתי מחקרים ביקורתיים על האליטה הקיבוצית הן בעבר הרחוק והן בשנים האחרונות, בהם ספרי המנהלים החדשים, מחקרים ששפירא עצמו הרבה להתבסס עליהם.

פרשנות לא חדשה זו של שפירא רומזת שהחוקר היחיד שמעז לחשוף את "האמת" אינו מקבל את המקום הראוי לו רק כדי שלא "להרגיז" את האליטה. טענה כזאת היא בעייתית משום שהיא מוציאה את הדיון מהתחום המדעי והופכת את הטענה לבלתי ניתנת להפרכה: הרי כל הסבר שייטען נגדה לא יפריך אלא רק יחזק את הטענה הבסיסית שהכותב מותקף על ידי משרתי האליטה.

4. שפירא אינו מצליח לזהות את השפעת עמדותיו האידיאולוגיות על קריאת המציאות שלו, כפי שנדרש מחוקרים, ולכן מכחיש את קיומו של הקיבוץ המתחדש. זאת אף שהרוב הגדול של חברי הקיבוצים תומכים בכך, ורוב הקיבוצים נמצאים שם, וגם התנועה הקיבוצית עצמה, וכן חוקי המדינה, שהכירו בכך. מבחינתו זוהי רק "הדרך הקרויה 'מתחדשת'", במירכאות ובאירוניה. הקורא יכול להתרשם שזוהי מעין הגדרה שממציאים כותבי הספר כדי להצדיק את השימוש ב כינוי "קיבוץ" למשהו שכבר אינו כזה (לפי גישתו של שפירא). אותו הדבר אמור גם בהגדרתו את השתנות הקיבוץ, שאותה הוא מתאר כ"נטישה" (של הקיבוץ ה"אמיתי", כנראה).

5. בדרך כלל, ביקורת הספרים נדרשת למה שיש בספר. אפשר כמובן להידרש למה שחסר בו, כל עוד הוא רלוונטי לנושא הנדון בספר. הפעם, הטענה המרכזית היא שהספר אינו עוסק בארגונים הפדרטיביים, נושא פרסומיו של שפירא עצמו. יש להודות ולציין שהספר אינו עוסק גם במצב האישה בקיבוץ, או במערכת החינוך הקיבוצית או בהתפתחויות במשק הקיבוצי ועוד ועוד. אפשר שחוקרים בתחומים האלה מעלים לעצמם הערות דומות. השאלה היא אם ביקורת של ספר אמורה להתבסס על נושאים שהמבקר היה רוצה לכלול בספר.

6. המבקר מגדיר את הניתוח שבספר "פונקציונליסטי". לשיטתו של שפירא, יש כנראה

במושג כדי להטיל כתם על הספר, אך אין זו קביעה סוציולוגית רצינית: הרי הניתוח מתחקה אחרי מבנה התפיסה של הקיבוץ (גישה סטרוקטורליסטית בעליל), ואין בו כדי לרמוז על חשיבה פונקציונליסטית כגון "צרכים של הקיבוץ", על תפקידים או על מציאות שיש לייצר כדי לשרת את "הקיבוץ".

סקירה ביקורתית זו והצורך להגיב עליה מעלים תהיות בדבר שיטת הסקירה של כתבי עת אקדמיים בכלל, מאחר שיתכן שיש פער בין הדרישות העומדות בפני מאמר מדעי שמוגש לכתב עת, או ספר שמוגש להוצאה לאור אקדמית, ובין הקריטריונים לביקורת עליהם. כותבי המאמר או הספר מחויבים, ובצדק, לעמוד בביקורת פנימית ובשיפוט אקדמי חיצוני אנונימי כפי שקובעת המערכת או ההוצאה לאור (במקרה של ספר זה, מוסד ביאליק ויד טבנקין). הביקורת, לעומת זאת, זוכה למקום מובטח בכתב העת. מאחר שזו השיטה, רצוי לשמור על מידה של צניעות או זהירות בניסוח הביקורת.